

Veranderingen in het arbeidsbestel

DR. W. ALBEDA*

De op handen zijnde technologische revolutie zal de samenleving ingrijpend veranderen. Niet alleen in de omvang van de werkgelegenheid, ook in de aard ervan zijn aanzienlijke wijzigingen te verwachten. Veel arbeidstaken zullen verdwijnen of een geheel andere inhoud krijgen door automatisering en robotisering. Ook voor de organisatie van de arbeid, en daarmee de arbeidsverhoudingen, hebben de technische ontwikkelingen gevolgen. In dit artikel worden enkele aspecten besproken van de technologische revolutie en de gevolgen voor het arbeidsbestel. Daarbij wordt ook de vraag behandeld welke betekenis de verschillende ontwikkelingen voor de Nederlandse arbeidsverhoudingen kunnen hebben.

Inleiding

Onverwacht schijnen we weer teruggekeerd te zijn in de jaren dertig. Economische stagnatie over de gehele wereld. Overal werkloosheidscijfers die er niet om liegen. Een klein land als Nederland met een beroepsbevolking van 5,5 miljoen ziet de werkloosheid in een ononderbroken lijn sinds 1979 oplopen. Speculeren over een miljoen werklozen in enkele jaren lijkt niet irreal. Zelfs de discussie doet denken aan die van de jaren dertig. Voor een belangrijk deel gaat het over het financieel beleid; hoe hoog is de prioriteit van vermindering van het financieringstekort? Hoe kan terugdringing verzoend worden met de bestrijding der werkloosheid? Is een keynesiaanse aanpak mogelijk en wenselijk? Anders dan toen liggen de fronten in die discussie. We zijn wat wijzer sinds de jaren dertig, en ongetwijfeld ook „sadder”. Twijfel aan de beheersbaarheid van de belangrijkste economische data heerst alom: overal worstelt men met het terugdringen van de financiële crisis. De inflatie schijnt bedwongen te zijn, maar tegen welke prijs? En wat hebben we meer bereikt dan een stagflatie, waarbij de nadruk wat meer op de eerste lettergreep valt?

Er schijnt, met name onder economen, een kentering te zijn ingetreden in de discussie. Met het uitblijven van economisch herstel komen er meer die zich afvragen of de formule van het alleen maar bezuinigen en matigen werkelijk economisch herstel kan brengen. In de kritiek op *Miljoenennota 1983* is dit duidelijk naar voren gekomen. Het overtuigende alternatief blijft nog uit. Wellicht is het er op dit moment niet. Al te zeer is ons land afhankelijk van het buitenland. Een zo tegendraadse ontwikkeling als Schouten ons belooft met zijn net iets te simpele formule zal niet gemakkelijk te realiseren zijn.

Ondertussen zijn ondernemingen gewikkeld in een strijd om het voortbestaan en voeren de vakorganisaties een sterk defensieve actie. Ons geheime wapen uit de jaren vijftig en zestig, de nationale consensus, werkt niet meer. Toch is er wat aan het veranderen in Nederland. De tijd, waarna op elke oproep van matiging alleen maar het „neen” klonk, is voorbij. Wij discussiëren thans over de manier waarop en de voorwaarden waaronder. Op het centrale vlak kunnen partijen elkaar daarbij nog niet bereiken. Maar de relatieve arbeidsrust in ons land wijst op het groeiend realisme, zoals dat onder de druk van de voortwoekerende recessie er toch komt.

Een recessie, het is in de jaren dertig evenzeer gebleken, is geen tijd van stilstand. De recessie zelf is een indicatie van structurele verschuivingen in de wereldeconomie. Deze verschuivingen hebben de Nederlandse economie meer aangetast dan die van

andere landen. De cijfers spreken een duidelijke taal. De werkgelegenheid in ons land is tussen 1972 en 1982 nauwelijks gegroeid. Tussen 1972 en 1979 werd de stagnatie die er eigenlijk al sinds 1964 was in de industriële werkgelegenheid, gecompenseerd door de groei van de kwartaire sector. Door de financiële crisis was dat na 1979 niet meer mogelijk. Sindsdien groeit de werkloosheid met de toeneming der beroepsbevolking. Doordat de netto toeneming van het aantal mensen dat onderwijs volgt, sterk is teruggelopen en bovendien de toeloop tot de WAO enigszins tot staan is gebracht, bepalen uitstoot van arbeidskrachten uit de industrie en groei van de beroepsbevolking samen de toeneming der werkloosheid.

Waarom is Nederland zoveel ernstiger getroffen dan andere landen? Op twee omstandigheden kan worden gewezen:

- ons industriële pakket is ongunstiger samengesteld dan dat van de OECD-landen gezamenlijk of gemiddeld. Met name de hoge energie-intensiteit speelt ons parten;
- ondanks de aardgasbaten, speelt de financiële crisis ons sterker parten dan elders het geval is. Onze relatief goede sociale voorzieningen laten enerzijds de groei van het aantal niet-actieven sterk doortikken in de overdrachtsuitgaven, anderzijds drukken de lasten daarvan zeer sterk op ons regeringsbudget. Het gevaar van een „social security trap”, waarbij de recessie zorgt voor de groei der sociale uitgaven en de sociale uitgaven zelf de recessie verdiepen, is in Nederland méér dan denkbeeldig.

In dit artikel wil ik de volgende zaken aan de orde stellen:

1. welke rol speelt de technologische revolutie die wij beleven in diepte en duur van de recessie;
2. wat gaat deze revolutie betekenen voor omvang en inhoud van de arbeidstaken;
3. welke betekenis hebben de beide ontwikkelingen voor de Nederlandse arbeidsverhoudingen.

Recessie en technologische revolutie

In brede kring wijt men ten minste een deel van de werkloosheid aan de ontwikkeling van de technologie. De investeringen

* Dit artikel is een enigszins aangepaste versie van een lezing gehouden op de algemene ledenvergadering van de Vereniging voor de metaal- en de elektrotechnische industrie FME op 3 november 1982 te Utrecht.

dalen reeds sinds 1963. Sinds 1973 is dat in sterke mate het geval. Voor zover ondernemingen investeren, hebben nieuwe investeringen een arbeidsbesparend karakter. Telkens worden we opgeschrikt door nieuwe cijfers van arbeidsvervanging. Ik was nog het meest onder de indruk van de mededelingen van de Nederlandse Software Vereniging, de mensen die er middenin zitten. In het kort kwam de boodschap van de NSV er op neer dat de computer nu éénmaal menselijke arbeid vervangt en dat er weinig menselijke activiteiten zijn die daarvoor onkwetsbaar zijn. Besturing en ontwikkeling van fabricageprocessen, administratieve processen, opslag en verwerking van gegevens: zowel de industrie als de dienstensector staan voor een technologische revolutie, die wat vertraagd wordt door de economische stagnatie, maar zich onvermijdelijk voortzet en verbreedt.

Vaak worden mensen wat verdrietig of zelfs boos wanneer zij horen over de technologische revolutie. Is het nu zo dat wat kan, ook moet — of zijn er vrijheidsgraden in het al of niet, of het al of niet helemaal, toepassen van nieuwe technologie? Het is duidelijk dat het standpunt dat wat kan ook moet, ethisch moeilijk te verteren is. In die zin is het legitiem om te discussiëren of de mogelijkheid van kernenergie ook de vanzelfsprekendheid van het gebruik inhoudt. Hetzelfde geldt voor automatisering of robotisering van de produktie. Die discussie is dus legitiem, maar men moet wel weten hoe hoog de inzet is van zo'n discussie. Wij kunnen kernenergie afwijzen, maar moeten dan wel rekening houden met hogere energiekosten dan omringende landen in de komende jaren. Men kan de technologische ontwikkeling om redenen aan de arbeidsmarkt ontleend, vertraagd toepassen, maar moet wel weten wat dat impliceert. In een depressie is de inzet hoog. Bij een traag stijgende wereldhandel wordt technologisch achterblijven nogal hard afgestraft.

Ik denk dat we, ook en juist rekening houdend met de arbeidsmarkt, niet ontkomen aan de stelling dat het aantal banen dat op de tocht komt door het toepassen van nieuwe technologie, kleiner is dan het aantal dat gevaar loopt indien wij, al of niet als resultaat van beleid, niet tot toepassing overgaan. In de economie hebben wij het debat over technologie en werk meer gevoerd. De argumentatie van de meerderheid der economen is bekend:

- ook de nieuwe technologie vraagt om arbeid bij ontwikkeling, voorbereiding en installatie;
- voor zover veel meer geproduceerd wordt met hetzelfde aantal mensen, of met veel minder mensen hetzelfde wordt geproduceerd, hangt het van de vraagelasticiteit af of men bij de resulterende lagere prijzen meer verkoopt, waardoor toch weer meer mensen in het productieproces functioneren. Lagere prijzen die niet tot meer afzet leiden, door een geringe mate van elasticiteit der vraag, leiden tot nieuwe ruimte in het budget der consumenten. Consumenten kunnen die ruimte gebruiken voor andere produkten. Gezien Maslows pyramide zullen dat vooral diensten zijn.

Fourastié en Lengellé leerden ons in de jaren zestig dat de groeiende dienstensector (de commerciële en de publieke) het gat in de werkgelegenheid zullen opvullen dat de nieuwe technologie slaat in de nijverheid en het mechaniseerbare deel van de dienstensector. Ik denk dat deze redenering veel waars bevat. De catastrofe is nooit zo groot als het initiële effect der arbeidsvervanging doet vermoeden. Maar Fourastié zelf wees al in 1964 in zijn „Veertigduizend uren” op de mogelijkheid en zelfs wenselijkheid dat geleidelijk de arbeidstijd wordt ingekort naarmate de produktiviteit daarvoor ruimte schept. Hogere reële inkomens scheppen nu eenmaal de ruimte voor, wat ik zou willen noemen, een relatieve demobilisering van de beroepsbevolking.

In mijn visie is het zó, dat het tijdperk van de landbouwsamenleving, maar nog sterker dat van de industriële samenleving, aanleiding hebben gegeven tot een zeer sterke mobilisering van de actieve leeftijdsgroepen voor de beroepsbevolking. Van de gezonde mannen tussen 15 (aanvankelijk zelfs jonger) en 65 jaar had 95% een baan. Ook voor de vrouwen waren percentages in de orde van grootte van 50% of meer geen uitzondering. Daarbij komt nog dat met de komst van de industriële samenleving ook een concentratie van de arbeid plaatsvond (in de zin dat de arbeidstag langer werd) het aantal vrije dagen (heiligendagen, maar ook de gedwongen rust van de winter in de landbouw) afnam, en dat bovendien vrijetijdselementen in de arbeid werden

geëlimineerd. In fabriekshallen wordt gewerkt. De arbeidstijd is zo georganiseerd dat het even uitblazen niet in de baas zijn tijd gebeurt.

Met de groei naar een meer door diensten gedomineerde samenleving neemt de reeds in het industriële tijdperk zowel uit humanitaire als uit efficiency-overwegingen sterk afgenomen arbeidstijd (de achturedag, de veertigurige werkweek) verder af. De groeiende produktie per hoofd maakt een relatieve demobilisering der beroepsbevolking mogelijk. Tegelijkertijd verandert het karakter van de arbeid. Het taylorisme, typerend voor het hoogtij van de industriële maatschappij, moet plaatsmaken voor andere arbeidssystemen. Met name in de huidige fase der technologische ontwikkeling wordt het soort werk dat zich leent voor tayloriaanse versimpeling en opsplitsing, gerobotiseerd. Zeiden we niet altijd dat taylorisme tegen mensen aankeek alsof het robots waren?

Met de verkorte werkdag en de kortere werkweek groeit er ook de ruimte voor de verkorting van het arbeidsleven. De verlengde schoolopleiding (vrucht van de grotere produktiviteit van de arbeid én voorwaarde ervoor) houdt latere entree op de arbeidsmarkt in. Aanvankelijk met name voor banen die creativiteit vragen en een hoge lichamelijke inzet, wordt ook het uitreden uit de arbeidswereld vervroegd. Verder denk ik dat tegelijkertijd de WAO de ruimte schept voor een ander aspect der relatieve demobilisering: het oprekken van de band tussen arbeid en inkomens voor gehandicapten.

Zodoende ontwikkelt zich, met name in ons land, de situatie waarin de beroepsbevolking beperkt werd tot niet meer dan 32% van de totale bevolking. De emanciperende vrouwen zorgen voor een tegenstroom, maar die wordt grotendeels gecompenseerd door de gestaag dalende participatiegraad voor mannen. In de laat-industriële, vroeg-na-industriële samenleving daalt de participatiegraad én door arbeidstijdverkorting én door verkorting van het arbeidsleven, met name omdat de technologische ontwikkeling ons daartoe in staat stelt.

Betekent een depressie een breuk in deze ontwikkeling? Het is te vroeg om daarover thans reeds uitspraken te doen. Men mag echter aannemen dat op zich de verlaging der reële inkomens, zoals die zich voordoet sinds 1980, een keerpunt in deze ontwikkeling zou kunnen betekenen. Reeds thans zien we dat de participatiegraad niet, zoals bij groeiende werkloosheid mag worden verondersteld, zou gaan dalen 1). Terwijl de participatiegraad van mannen inderdaad daalt (m.n. door de WAO), stijgt die van vrouwen. Bovendien kan worden vastgesteld dat de declinatie aan het onderwijs niet verder stijgt, terwijl ook de groei der WAO sterk vertraagd is. Bijgevolg groeit de beroepsbevolking de laatste twee jaar sterker dan ooit, en dan verwacht (70.000 i.p.v. 50.000). Deze groei zou zich ongeveer vertalen in werkloosheid, ware het niet dat afbrokkelende werkgelegenheid voor een extra stijging zorgt.

Ik denk dat de recessie de toepassing van nieuwe technologie per saldo vertraagt. Maar nog meer vertraagt de recessie het proces van economische vernieuwing dat gepaard zou moeten gaan met de toepassing der nieuwe technologie. Zo stagneert de groei van de tertiaire sector, die de krimpende werkgelegenheid in de zich vernieuwende industrie zou moeten compenseren, zowel door de financiële crisis als door de stagnerende en zelfs teruglopende reële inkomens. Terwijl het banenvernietigende karakter van de nieuwe technologie zich, zij het vertraagd, laat gevoelen, blijft de compenserende ontwikkeling door het economisch klimaat van de depressie en door de dalende reële inkomens, uit. Waar het goed gaat, is de groei van de werkgelegenheid geringer dan ze zou kunnen zijn bij hoogconjunctuur. Waar het slecht gaat, toont de nieuwe technologie slechts haar negatieve aspecten. Geen reden voor vertraging of temporisering der technologische vernieuwing, veeleer reden voor het overwinnen van de depressie.

De nieuwe technologie en het karakter van de arbeid

Het is uiterst moeilijk een beeld te krijgen van de invloed van automatisering en robotisering op het karakter van de ar-

1) *Macro Economische Verkenning 1983.*

heid. Men spreekt elkaar tegen en het resultaat van onderzoekingen is niet eenduidig. Enerzijds optimistische geluiden: uitschakeling van zware arbeid, meer hoger gekwalificeerde, creatieve arbeid. Gaat men er vanuit dat de techniek zwaar werk ten minste verlichten kan, en dat routinewerk zich per definitie het gemakkelijkst laat robotiseren, dan klinkt dit plausibel.

Anderzijds wordt gewezen op het gevaar van een zekere mate van polarisering door automatisering. De middenmoot van geschoolde functies zou door elektronisch bestuurd materieel kunnen worden vervangen, terwijl leidinggevende en staffuncties blijven; ongeschoolde arbeid zou toch wel blijven. Veel ongeschoold werk is nu eenmaal moeilijk te vervangen (b.v. schoonmaakwerk binnen en buiten gebouwen, corveewerk, enz.).

Een snelle blik op mij ten dienste staande literatuur toont aan dat de waarheid ook hier waarschijnlijk in het midden zal liggen. Ongetwijfeld verdwijnt veel geschoolde vakmansarbeid. Handvaardigheid wordt veel minder gevraagd in de toekomst dan thans het geval is. Het is een illusie te menen dat alle ongeschoolde arbeid zou verdwijnen. De vraag blijft hoe de wedstrijd tussen onderwijs en technologie (het beeld van Tinbergen) zal verlopen. Zal de groeiende scholingsgraad van de beroepsbevolking passen bij het arbeidspatroon van een moderne na-industriële samenleving? Het rapport van de Teldersstichting is daar nogal somber over 2). De cijfers (maar het rapport gaat niet verder dan 1990) suggereren dat het onderwijs de race aan het winnen is: de groei van het aantal banen waarvoor hoger en middelbaar (beroeps)onderwijs nodig is, zou kleiner zijn dan de potentiële cliëntèle van deze banen. Daarbeneden zou de relatie omgekeerd liggen. Tinbergen heeft op die veronderstelling zijn stelling gebaseerd dat er op een wat langere termijn nivellering van inkomens zal ontstaan tussen hoger en lager gekwalificeerde functies. Slechts indien, en voor zover de technologie de race zou winnen zou het omgekeerde plaatsvinden.

Andere publikaties geven een wat genuanceerder beeld te zien. Huppés laat een aantal uitspraken van wetenschappers, vakbonden en werkgeversorganisaties de revue passeren en trekt een paar interessante conclusies 3):

- a. het begrip kwaliteit van de arbeid zelf is niet onafhankelijk van de sociaal-culturele ontwikkeling, die nu door de nieuwe technologie wordt bepaald. Vormen van lichamelijk zware arbeid die vroeger werden geaccepteerd, worden dat nu niet meer. In het algemeen is men minder tolerant ten opzichte van inconvenienten;
- b. *vakverenigingen* hebben een neiging nog al somber aan te zien tegen de ontwikkeling. Zij zien hoe vele tot nu toe hoog gewaardeerde bekwaamheden hun gehele markt verliezen. Zij voelen de gevolgen van het opereren in een samenleving waarin door de depressie hun macht wordt aangetast, waarin de plaats van de arbeid minder centraal wordt en waarin de groeiende beweging in de richting van deeltijdarbeid de standaardisatie van werktijden en lonen gaat ondermijnen;
- c. *werkgeversorganisaties* kijken wat optimistischer tegen de ontwikkeling aan. Zij zien de mogelijkheid gloren dat de relatieve betekenis der arbeidskosten, die meer en meer vaste kosten zijn geworden, afnemen. In het algemeen gesproken zijn het de ondernemers die de initiatieven nemen en doorzetten, ook waar vakbonden aarzelen;
- d. *wetenschappers* geven een veel genuanceerder beeld. De ontwikkeling is nu eenmaal niet eenduidig.

Ik schaar mij, maar dat is uiteraard geen door wetenschappelijk onderzoek geschraapte opinie, aan de kant der optimisten. Ik denk dat de sociaal-culturele ontwikkeling in de richting van een wat minder overheersende plaats van de arbeid meer nieuwe kansen, dan negatieve mogelijkheden schept. Ik denk dat er meer routine- en andere onwaardige arbeid verdwijnt dan zinvol en interessant werk en dat we, als we de depressie overwinnen, interessante dingen kunnen gaan doen met de door de grotere produktiviteit vrijkomende menselijke energie. *Mits* we een aantal moeilijke problemen oplossen, o.a.:

- de kloof tussen arme en rijke landen;
- de bewapeningswedloop;
- de ontwikkeling van een alternatief voor apathiserende non-activiteit.

Men kan ook meer gegeneraliseerde opmerkingen maken. Kijkend naar de inhoud van banen wijst Emery erop, dat arbeid meer dan ooit gaat bestaan uit het ontvangen en weer uitzenden van informatie 4). In zekere zin is dat natuurlijk altijd zo geweest. Wanneer arbeid de stof vervormt, of de relaties tussen mensen verandert, leiding geeft over mensen, gebeurde dat altijd al overeenkomstig beschikbare informatie over de manieren waarop dat moet. De stof wordt in de gewenste vorm gedwongen. De relaties worden overeenkomstig beschikbare informatie veranderd enz. Maar naar de mate waarin produktieprocessen geautomatiseerd worden, wordt arbeid duidelijker gereduceerd tot, of wellicht moet men zeggen veredeld, tot het omgaan met informatie.

Emery ziet overal dezelfde nieuwe „interface” ontstaan tussen machine en arbeid, of dat nu betreft de fabricage van dingen of het verwerken, opslaan en bewerken van informatie. De werker beschikt over informatie die hij kan gebruiken op het moment dat de machine zelf indiceert die informatie nodig te hebben. Twee conclusies kan men daaruit trekken:

1. arbeid heeft altijd een voorafgaand leerproces gevraagd en dat blijft zo;
2. arbeid die meer was dan routinematig herhaalde handelingen, had ook altijd het element van leren in zich. Dat element wordt voortdurend belangrijker. Arbeid veronderstelt meer dan ooit een permanent leerproces, maar houdt ook steeds duidelijker zelf een leerproces in. Meer dan ooit gaan werken en leren samenvallen. Meer dan ooit moet de onderneming „a center of learning” zijn.

2) *Arbeid, Een studie over de plaats van de arbeid in de maatschappij van morgen*, Teldersstichting, 1977.

3) Zie T. Huppés, *Maatschappelijke gevolgen van de „chips”-technologie*, Leiden, 1980.

4) Fred Emery, *Futures we're in*, Leiden, 1977.

Betekenis voor de Nederlandse arbeidsverhoudingen

Welke gevolgen heeft de technologische vernieuwing in de de-pressie voor de organisatie van de arbeid en dus voor de arbeids-verhoudingen?

1. Er wordt gepleit voor gedecentraliseerde loonvorming, maar wat kan de inhoud zijn van het niet-gecentraliseerde over-leg? Niet hogere lonen. Niemand kan twijfelen aan de noodzaak van een beperking der loonontwikkeling. Misschien is Schouten wat optimistisch over de mogelijkheden van zijn model. Maar hij wijst een weg die mij in grote lijnen begaanbaar lijkt. Daar staat wel tegenover dat Schouten pleit voor een, hoe dan ook geï-nitieerd, loondictaat. Ik denk persoonlijk dat de weg die wij met de commissie-Wagner hebben gewezen beter is: afschaffing van de automatiek der prijscompensatie en onderhandelingen die enerzijds de maximale druk ondervinden van de situatie op de arbeidsmarkt, maar anderzijds loonverhoudingen kunnen scheppen waarbij de werking van de arbeidsmarkt wordt bevoor-derd. De ervaring leert dat regering en parlement nivelleren. Loondictaten zijn noodzakelijkerwijs verstarrend. Werkgevers en vakverenigingen nivelleren niet en weten verstarung te ver-mijden. Zij organiseren de markt, maar elimineren de marktwer-king niet.

2. Wellicht de moeilijkste opgave is de *problematiek van de groeiende non-activiteit*. Voor herstel van de volledige werkge-legenheid is een zo grote groei noodzakelijk in de komende tien jaar (groei van de werkgelegenheid met 70.000 banen per jaar, huidig tekort aan banen 1 miljoen) dat dit, zelfs bij een krachtig economisch herstel, uitgesloten moet worden geacht. Dit bete-kent dat er naast een uiterste poging om de financiële crisis als belangrijkste binnenlandse hinderpaal voor economisch herstel op te lossen, geen alternatief is voor enige vorm van verdeling van de arbeid. Ik denk daarbij aan een scala van maatregelen va-riërend van veel meer deeltijdarbeid, verlaging van de participa-tiegraad, verkorting van de dagelijkse arbeidsduur en betaald educatief verlof.

3. Ik heb het gevoel dat de hele problematiek van de *arbeids-tijd* door de technologische ontwikkeling in een nieuw licht komt te staan. Deeltijdarbeid blijft m.i. het aantrekkelijkste instru-ment voor verdeling van arbeid. De hele problematiek van het beheersen van de kosten van de operatieve herverdeling van de arbeid wordt door de technische ontwikkeling gemakkelijker. Bovendien vormt deeltijdarbeid, en dat is m.i. ook belangrijk, een aantasting van de gestandaardiseerde arbeidstijden. Ik denk dat er meer en meer functies komen waarbij de standaard-ar-beidstijd niet meer de voor de hand liggende is. Het belangrijkste punt is de bedrijfstijd, niet de arbeidstijd. Het zou interessant zijn na te gaan voor welke functies de handhaving van de stan-daard arbeidstijd strikt noodzakelijk is.

Er zijn banen waarbij de arbeidstijd willekeurig is (journalis-tiek, onderzoek, ontwikkeling en dergelijke intellectuele functies), situaties waarin de arbeidstijd diffuus wordt (het bewaken

van een automatisch verlopend productieproces) en situaties waarin deeltijd voor de hand ligt (onderwijs, onregelmatig werk in de detailhandel en andere diensten). Daartegenover staat dat veel meer mensen beschikbaar zijn voor de deeltijdfuncties of voor onregelmatige arbeid, gegeven de toeneming van het aantal huishoudens: met meer dan één verdienende partner.

Gegeven deze stand van zaken is, op logische gronden, een sterk gedifferentieerd beleid ten aanzien van de arbeidstijd en dus van arbeidstijdverkorting goed te verdedigen. Zo'n beleid moet dicht bij de onderneming, dicht bij de direct betrokkenen aan-grijpen. Dat betekent dat het een beleid moet zijn dat tot stand komt in onderhandelingen tussen werkgevers, werkgeversorgani-saties en vakverenigingen. Ik denk dat er daarbij ruimte is voor vormen van sociale innovatie. Niet alleen vanwege de ontbre-kende loonruimte moet wat minder over loon en wat meer over arbeidstijd en arbeidsinhoud gesproken worden bij loononder-handelingen. Dat lukt niet op het centrale vlak. Daarom moeten we de voorwaarden ontwikkelen waaronder zonder het risico van nieuwe loonontwikkelingen in vrijheid door de bedrijfstak-ken kan worden onderhandeld.

De nieuwe technologie betekent nu eenmaal in vele gevallen reorganisatie of herstructurering. Zulke zaken kunnen succesvol worden aangepakt indien vakvereniging en/of ondernemingsra-den er in een vroeg stadium bij worden betrokken. Juist het moeilijke economisch getij schept het klimaat waarin werkne-mers moeten en kunnen meedenken over de noodzakelijke ver-anderingen. Dat is goed voor de inhoud van die veranderingen, maar ook voor de uitvoering ervan.

De nieuwe Wet op de ondernemingsraden is er gekomen door het kritisch denken, nadenken over de verhoudingen binnen de onderneming in de hoogconjunctuur. Juist nu kan die wet zijn waarde bewijzen. Ik denk niet dat inspraak een zaak is voor goe-de tijden alleen. Als het nu niet kan, kan het nooit. Nooit waren de gemeenschappelijke belangen en de gemeenschappelijke risi-co's zo groot als vandaag.

De komst van de industriële maatschappij werd gekenmerkt door een sterkere inschakeling van de bevolking bij de (betaalde) arbeid, door standaardisatie van lonen en arbeidsvoorwaarden, als voorwaarden voor massaproductie. Wij staan op de drempel van een nieuwe samenleving. Naar veler oordeel geeft de nieuwe technologie ons zowel de middelen voor de doorgaande centra-lisatie van ons economisch en sociaal economisch bestel, als voor een nieuwe decentralisatie en deblokkering van onze al te zeer gecentraliseerde en verstarde verhoudingen. Het zal aan werkgevers en werknemers liggen of die weg naar de decentrali-satie of (de term spreekt mij vanuit mijn politieke overtuiging aan) gespreide verantwoordelijkheid kan worden ingeslagen en wij er als samenleving in slagen centralisatie en verstarung te la-ten verdwijnen.